

UOT 159.9.

Cəmilə Arif qızı Fətiyeva

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
"Turkologiya" jurnalının korrektoru*

AZYAŞLI MƏKTƏBLİLƏR: UYGUNLAŞMA MEYARI VƏ GÖSTƏRİCİLƏR

Джамиля Ариф гызы Фатиева

корректор журнала «Туркология»

Института Языкознания имени И. Насими Азербайджанской Национальной Академии Наук

МЛАДШИЕ ШКОЛЬНИКИ: КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ СООТВЕТСТВИЯ

Jamila Arif Fatiyeva

*proofreader of the journal "Turkology" of the Institute of
Linguistics named after I. Nasimi of Azerbaijan National Academy of Sciences*

PRIMARY SCHOOLCHILDREN: CONVERGENCE CRITERIA AND INDICATORS

Xülasə. Həssaslığı və ətraf mühit faktorlarından təsirlənmə xüsusiyyəti ilə seçilən azyaşlı məktəbli "müəllim – şagird" və "valideyn – şagird" münasibətlər sistemini yaradan bir şəxsdir. Bu mənada, məqalədə azyaşlı məktəblilərin ilk təhsil illərində bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən əsas amillər tədqiq olunur. Bununla bağlı olaraq, onların qarşılaşdıqları təhsil çətinlikləri, davranışı və düşdüyü şəraitlə əlaqədar özünütəhlil prosesi nəzəri baxımdan təhlil edilir.

Açar sözlər: *azyaşlı məktəbli, ətraf mühit, şərait, özünütəhlil, münasibətlər sistemi*

Резюме. Школьник младшего возраста, отличающийся особенностями воздействия факторов чувствительности и окружающей среды, это личность, создающая систему отношений «учитель - ученик» и «родитель - ученик». В связи с этим, в статье проведено исследование основных фактов, воздействующих на формирование личности в младшем школьном возрасте в первые годы образования. С теоретической точки зрения проанализированы трудности, с которыми сталкиваются школьники младшего возраста, их поведение и самооценка в связи с окружающими условиями.

Ключевые слова: *младший школьный возраст, окружающая среда, условия, самоанализ, система отношения*

Summary. Primary schoolchildren, distinguished by the sensitivity and affected by the features of environmental factors are people who create a system of "teacher-pupil" and "parent-pupil" relationships. In this sense, the main factors influencing the formation of primary schoolchildren as a personality during their first academic year, are investigated in this article. In this regard, challenges they faced, their behavior and self-analysis connected with the atmosphere where they fall are theoretically analyzed.

Key words: *primary schoolchildren, environment, atmosphere, self-analysis, system of relationships*

Konkret təhsil müəssisələri, ələlxüsus, məktəbdə ilk təhsil həm sosial-psixoloji, həm də fizioloji planda uyğunlaşmaya öyrədən mürəkkəb və məsuliyyətli bir mərhələdir. Bu mərhələdə həssaslığı və ətraf mühit amillərindən təsirlənmə xüsusiyyəti ilə seçilən azyaşlı məktəbli "müəllim-şagird" və "valideyn-şagird" münasibətlər sistemini yaradan bir şəxs olaraq formalaşır.

İlk günlərdən məktəb (təhsil) uşağın qarşısına bir çox öhdəliklər qoyur ki, bunlar da bilavasitə təcrübədən asılı olmayan, lakin maksimal dərəcədə intellekt, bacarıq və fiziki güc ehtiyatının aşkarlanmasına şərait yaradan yeni bir həyat tərzidir ki, azyaşlı məktəbli yeni rejimə, reqlament xarakterli bir biçimdə yaşamağa məcbur edir. Bütün bunlar həlledici şəkildə formalaşmağa və yeni bir münasibətin əhatə dairəsinə mü-

nasibət sisteminin yaranmasına – özünə, başqa insanlara, təhsilə, mənəviyyata əsaslanan dünya-baxışın emosional istiqamətdə inkişafına, davranış və xarakterinə həlledici təsir göstərir (12).

Bu mənada, R.V. Ovçarova qeyd edir ki, individual, fizioloji və intellektual səviyyələrindən asılı olmayaraq, bütün ibtidai sinif şagirdləri mövcud ənənəvi təhsil sistemində bu və ya digər çətinliklərlə qarşılaşırlar.

R.V. Ovçarovanın qeyd etdiyi kimi, “məktəbə daxil olan uşağın müvəffəqiyyətli təhsil alması üçün o, fiziki və sosial baxımdan yetkinləşməlidir; belə ki, istənilən əqli və emosional inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün müəyyən dünyagörüşü və elementar anlayışların olması əsas şərtidir. Eyni zamanda, davranış qaydaları, pozitiv münasibət, özünüidarə, təhsil zamanı tapşırıqların yerinə yetirilməsi və görüləcək işlər üçün hərəkət planını hazırlamaq bacarığının olması vacibdir. Bu keyfiyyətlərin lazımı səviyyədə olmaması uşağın məktəbə, təhsil sistemində uyğunlaşmasını çətinləşdirir” (7).

Bu cür individual xüsusiyyətlərdən başqa azyaşlı məktəblilərin uyğunlaşmasına məktəbdəki təhsilin təsirinin qaçılmazlığını əsas amil kimi qiymətləndirən M. Tışkovaya görə, “balanslaşdırılmayan, məqsədsiz sistem və şərait subyektin imkanlarını çətinləşdirir” (11, s. 150). Bu mənada müəllif 2 növ çətin şəraiti xüsusi qeyd edir:

1. Yorucu şərait (yorğunluq, yüklənmə);

2. Təhlükə yaradan şərait (təlatüm keçirmə, psixoloji gərginlik).

Həlli çətin olan tapşırıqların yerinə yetirilməsi və azyaşlı məktəblinin qarşısına qoyulan tələb *yorucu şəraiti* yaradan əsas amillərdəndir; əgər müəllim şagirdin bacarıq və qavrama imkanlarını (zehni inkişafı, astagəlliyi və s.) nəzərə almadan onu çətin tapşırıqlarla yorursa, bu, uşaqda süstlük (məyusluq) yaradır ki, bu da şagirdin özünə, sinif şagirdlərinə, müəllimə, bəzən isə, ümumiyyətlə, təhsilə qarşı aqressiyası ilə nəticələnir. Davamlı “müvəffəqiyyətsizlik” şagirdin psixoloji sabitliyini pozur və onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Müəllim və valideyn təzyiqi ilə uşaqda ciddi psixoloji sarsıntılar yaranır (11). İ.M. Pikenonun fikrincə, “Məktəbdə ilk təhsil zamanı uşaqların 15-40 faizi dərslər və ünsiyyət ilə bağlı çətinlik çəkir”(8).

Təhlükə yaradan şərait birmənalı olaraq, ictimaiyyət qarşısında sorğu-sual etmə, sosial dəyərləndirmə, müxtəlif tənbeh metodları, konflikt yaradan kəskin xarakterli sözlər, neqativ emosiyaların (qorxu, utancaqlıq, əsəb, qəzəb, xof) artması ilə müşayiət olunur ki, bu da stress mənbəyi olaraq (11) uşağın sosial vəzifəsinə – şagirdliyinə hər mənada xələl gətirir.

M. Tışkovanın tədqiqatlarının nəticəsi olaraq çətin şəraitlərə qarşı reaksiya müxtəlifliyi yaş həddinin fərqi ilə izah olunur (11, s. 151). 10 yaşına qədər olan uşaqlarda hərəkətə meyillik, bir növ, çətin şəraitin yaranmasına rəvac verir. Lakin bu tələbatın qarşısını almaq, (uşaq hərəkətini daim nəzarətdə, qapalı saxlamaq) əzələ gərginliyini artırır, diqqət yayınması ilə, işləmə qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə, son olaraq isə yorğunluq ilə nəticələnir. Ümumiyyətlə, hər iki şərait bir-birini tamamlayır, daha dəqiq, yorucu şəraitin təhlükə yaradan şəraitə keçməsi danılmazdır – yorucu şərait ilkin mərhələ, təhlükə yaradan şərait isə son mərhələ kimi ortaya çıxır.

11-12 yaşlı məktəblilər daha çox sosial dəyərləndirmədən təsirlənirlər. Onları “mən” olaraq özünütəsdiq və iradə motivizə edir.

A.S. Belkinanın qənaətinə, “Azyaşlı məktəblilər psixoloji uyğunlaşma zamanı müəyyən çətinliklər yaşayırlar:

1. **Yeni həyat rejimini qəbul etmə çətinliyi.** Davranış (vaxtında yuxudan oyanmaq, lazımı əşyaları toplamaq, özünü dərslərdə nizamlı aparmaq, müəllimin bütün tapşırıqlarını dəqiqliklə yerinə yetirmək, ev tapşırıqlarına ciddi yanaşmaq, ictimai vəzifələr və s.) nəzərdə tutulur. Fiziki, psixoloji və pedaqoji baxımdan tam hazırlıqlı olmayan uşaqlar bütün bunlara çətinliklə alışır. Hətta bu “alışqanlıq” bəzən “konflikt” ilə nəticələnə bilər.

2. **Qarşılıqlı münasibətlər spesifikasiyasının (sinif yoldaşları və müəllim ilə) qəbulu.** Müəllim azyaşlı məktəbli üçün (əsasən ilk 2 il təhsil müddətində) ən böyük şəxsiyyətdir; onun müzakirələri, qiyməti heç bir izahat və şərhə ehtiyac duyulmadan qəbul olunur. Uşaqda xeyirxahlıq, mehribanlıq, nəvaziş və diqqət görə bir insan olaraq (*daha dəqiq, bu cür görmək istərdik – F.C*) müəllimə qarşı xüsusi bir meyli olur. Digər tərəfdən isə hiss edir və başa düşür ki, müəllim çox bilən və çox tələb edən, bağışlamağı və tənbeh etməyi bacaran, müəyyən həyat və yaradı-

cılıq atmosferi yaradan, kollektivə rəhbərlik etməyi bacaran bir şəxsdir. Bu mənada uşaq öz müəlliminə, ilkin olaraq, insanlığın başlanğıcı kimi baxır və qarşısında əsl pedaqoq görür. Burada hər şey təcrübə ilə müəyyən olunur; bunu azyaşlı məktəbli (uşaq bağçasından sonra şagird adı qazanan insan) müəyyən edir.

3. **Uşağın ailəyə münasibətinin dəyişməsi.** Məktəbə daxil olmaqla uşaq öz statusunu dəyişir; o artıq uşaq deyil, ömür boyu müşayiət edəcək “məsuliyyətli münasibətlər” (A.S. Makarenko) sisteminə qədəm qoyur. Bu mənada müxtəlif şəraitin yaranması mümkündür.

4. **Təhsil prosesi ilə əlaqədar çətinliklərin yaranması.** Bu, A.S. Belkinanın fikrincə, “əsas çətinlik növlərindən biridir” (1).

M.V. Maksimovanın tədqiqatlarının nəticələrinə görə, təhsil ilinin başlanğıcında birinci sinif şagirdləri üçün çətinlik yaradan əsas səbəb dərs proqramının qəbulu, keçilən dərslər dərək etmə problemi və astagəllik ilə bağlı olur. Dərs ilinin sonuna yaxın çətinliklər dəyişir: belə ki, ilin əvvəlində sadalanan səbəblər üzündən çətinlik çəkən uşaqların sayı 10% təşkil edirsə, ilin sonu bu rəqəm 4 dəfə artaraq 40%-ə çatır. Tədris olunan predmetlərə münasibət dəyişir, maraq azalır, bir növ, şagird dərslərə (ələlxüsus, oxu və qrammatika fənninə) ikrah hissi ilə yanaşır, işləmə (oxuma) qabiliyyətində qeyri-sabitlik hiss olunur, xroniki yorğunluq, həyəcan hissini artıq olması ilə məktəbə qarşı qəribə bir qorxu hiss edir.

III sinif şagirdləri üçün yaranmış çətinliklər bir qədər fərqlidir; davamiyyət və dərsləri qavrama probleminin olmadığı halda, məktəbə marağın azalması aşkar nəzərə çarpır. M.V. Maksimovanın qeydinə görə, 70% uşaqların dərslərə, daha dəqiq, predmetə qarşı diqqətsizlik, emosionallıq, ünsiyyət qurma problemi (çox vaxt uşaqlar öz yaşdqları ilə belə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər), özünə qarşı qeyri-adekvat yanaşma, həyəcan hissini həddən ziyadə olması qaçılmazdır.

V.V. Sorokina qeyd edir ki, məktəb çətinlikləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar müəllim və valideyn münasibətlərinə əsaslanır (10, s. 30). Keçən əsrin 30-cu illərində L.S. Vıqotski həyəcan kateqoriyasını dərketmənin şəxsiyyət və mühiti öyrənmə vahidi olaraq qeyd edir (3). Həyəcan dedikdə, o, uşağın reallığa münasibətini nəzərdə tutsa da, çətinlik probleminin təhlilində

şəraiti deyil, uşağın həmin şəraiti necə yaşamasını əsas götürürdü: “Uşaq sosial şəraitin bir hissəsidir: onun ətraf mühitə münasibəti və ətraf mühitin ona münasibəti məhz narahatçılıq vasitəsilə özünü büruzə verir. Bu zaman ətraf mühitin gücü narahatçılıq ilə müşahidə olunan özünü-təhlil ilə nəticələnir” (3, s. 383). Müəllifin fikrincə, məktəbdə təhsilə uyğunlaşma ikinci dərəcəli keyfiyyətlərdən əvvəl individual-şəxsi keyfiyyətlərin formalaşması üçündür.

A.M. Pıxojanın qənaətinə, məktəbə daxil olan uşağın daxili faktorların roluna əsasən yeniləşməsi şagirdin iç dünyasının formalaşmasında təzahür edir: “Daxili mövqe (uşağın iç dünyası) uşağı tədrisə istiqamətləndirən mərkəz olaraq “yaxşı şagird” nümunəsini formalaşdırır” (9, s. 15).

A.M. Pıxojan qeyd edir ki, təhsildəki uğursuzluq, həmyaşdqları ilə ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinin olmaması, ətraf mühitin neqativ təsiri ilə əlaqədar şagirdin keçirdiyi hiss-həyəcan müxtəlif forma və intensivlikdə özünü göstərir: bu, məktəb həyəcanı ilə başlanıb məktəb nevrozu, yaxud da məktəb fobiyası ilə nəticələnmə bilər.

Məktəb həyəcanı müvəffəqiyyətsizliyin emosional səpkidə təzahürü kimi dəyərləndirilir. Bu, narahatçılıq ilə başlanıb, müxtəlif şəraitlərdə (istər müəllim, istərsə sinif yoldaşları ilə, istərsə də özü-özünə) qeyri-adekvatlıq hissi ilə yaşanır ki, nəticə etibarilə özünə-qapanma, davranışlarda məntiqsizlik və özünə inamsızlıq aşkar nəzərə çarpır.

Məktəb nevrozu (*xofu – F.C.*) simptomlar ilə (qusma, qızdırma, başağrısı, temperatur və s.) müşahidə olunan bir hal kimi ortaya çıxır.

Məktəb fobiyası isə qorxunun müxtəlif formaları ilə nəticələnir və ağır fəsadlar törədir.

L.S. İvanova qeyd edir ki, məktəbə uyğunlaşma ilə bağlı yaranan bütün bu çətinliklərin yeganə səbəbi “uşaq həyəcanı”dır (5). Bu mənada, ibtidai təhsil zamanı qarşılaşan hər növ çətinlik zahiri təsir ilə yanaşı (dərslərə davamiyyət, ünsiyyət, predmetləri dərketmə və s.), daxili təsirə (həyəcan, qorxu, yorğunluq, təlatüm və s.) malik faktor olaraq uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Azyaşlı məktəblilərin ibtidai təhsil alarkən sosial-psixoloji planda təhsil müəssisəsinə uyğunlaşması zamanı rast gəlinən çə-

tinliklər, müəllim-şagird münasibətlərinin öyrənilməsi, araşdırılması aktual məsələdir.

Problemin elmi yeniliyi. Azyaşlı məktəblilərin təhsil müəssisəsinə uyğunlaşma meyarları və göstəriciləri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticəsindən ibtidai təhsil sistemində müəllimlərə məktəblilərin təhsilə uyğunlaşmasında, şagirdlərlə ünsiyyət qurmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», – 2000. – 192 с.
2. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. – Л.: Наука, –1988. – 267 с.
3. Выготский Л.С. Кризис семи лет. //Собрание сочинений. Т.А.– М.: Педагогика. – 1984.-с. 376-385.
4. Выготский Л.С.– Педагогическая психология. – М.:АСТ, –2008. – 672 с
5. Иванова Л.С. Эмоционально-личностная дезадаптация: проблемы диагностики и коррекции / Проблемы психологии здоровья: сб.научных статей / Под ред. Н.Б. Парфеновой. – Псков: ПТУ, –2002. – С. 307-308.
6. Максимова М.В. Психологические условия школьной адаптации (I-IIIклассы): Дисс. канд. психол. наук. – М., 1994 . – 262 с.
7. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе. – М.: ТЦ Сфера, – 2002. – 240 с.
8. Пихенько И. Н. Педагогическая адаптация первоклассников к обучению в школе. Дис. канд. пед. Наук. – Брянск, – 2003. – 190 с.
9. Прихожан А.М. Под гнетом школьных требований // Школьный психолог. – 2001.– М 12. – С.15-18.
10. Сорокина В.В. Психологическое неблагополучие детей в начальной школе. Диагностика и пути преодоления. – М.: Генезис, – 2007 – 191 с.
11. Тышкова М. Поведение школьников в трудных ситуациях. – Варшава, –1986. –374 с.
12. Федорова Ю.П. Психологическое сопровождение личностного развития младших школьников в частной школе Дис. канд. психол. Наук. – Курск, – 2003. – 190 с.

E-mail: cema_5@mail.ru

Rəyçilər: *filol.ü.elm.dok., prof. İ.O. Məmmədli*
filol.ü.elm.dok. N.F. Seyidəliyev

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.